

Η “χαλαρή” εφαρμογή της αρχής της διαδικαστικής επικουρικότητας στην απόφαση του ΕΔΔΑ Παπαγεωργίου και άλλοι (σχετικά με την απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών)

Η από 31.10.2019 απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Παπαγεωργίου και άλλοι κατά Ελλάδας* (προσφευγές 4762/18 και 6140/18) έλαβε ευρεία δημοσιότητα ως αφορώσα στο ευαίσθητο ζήτημα (του περιεχομένου) της αίτησης/δήλωσης η οποία υποβάλλεται από τους γονείς που επιθυμούν την απαλλαγή των τέκνων τους από την υποχρέωση παρακολούθησης του μαθήματος των θρησκευτικών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ωστόσο, η απόφαση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και από μια άλλη άποψη, εκείνη της εφαρμογής της αρχής της διαδικαστικής επικουρικότητας, η οποία βρίσκεται στη βάση του συστήματος ατομικής προσφυγής στο ΕΔΔΑ και του διαλόγου του με τον εθνικό δικαστή.

Από την απόφαση του ΕΔΔΑ προκύπτουν τα ακόλουθα: Οι πρώτοι δύο προσφεύγοντες στην πρώτη προσφυγή είναι οι γονείς του τρίτου προσφεύγοντος στην ίδια προσφυγή, ο οποίος, κατά το χρόνο άσκησής της (Ιανουάριος 2018) ήταν μαθητής της τρίτης τάξης του Λυκείου σε σχολείο της νήσου Μήλου. Η πρώτη προσφεύγουσα στη δεύτερη προσφυγή είναι η μητέρα του δεύτερου προσφεύγοντος, ο οποίος κατά το χρόνο άσκησης της εν λόγω προσφυγής (Ιανουάριος 2018), ήταν μαθητής της τετάρτης τάξης στο μόνο Δημοτικό σχολείο της νήσου Σίφνου. Κανένας από τους ως άνω προσφεύγοντες γονείς δεν υπέβαλε οποτεδήποτε αίτηση εξαίρεσης του τέκνου του από το μάθημα των θρησκευτικών κατά τη σχολική χρονιά 2017-2018 ή σε προηγούμενη σχολική χρονιά. Επιπλέον οι προσφεύγοντες δεν προσέβαλαν με αίτηση ακυρώσεως την από 23.1.2015 εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, που προβλέπει τη διαδικασία (και δήλωση) εξαίρεσης από το μάθημα των θρησκευτικών. Ωστόσο, άσκησαν στις 12.7.2017 αίτηση ακυρώσεως στο Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ) κατά των αποφάσεων του Υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων του Ιουνίου 2017 που όρισαν το πρόγραμμα του μαθήματος των θρησκευτικών για το Λύκειο και το Δημοτικό, προβάλλοντας ότι οι επίμαχες υπουργικές αποφάσεις δεν προέβλεπαν ένα αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό πρόγραμμα θρησκευτικής εκπαίδευσης, που θα καθιστούσε αλυσιτελή την εξαίρεση από

το μάθημα, διότι δεν θα παρέβλαπτε τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των μαθητών. Με την ως άνω αίτηση ακυρώσεως, επικαλούνταν και τα άρθρα 8, 9 και 14 της ΕΣΔΑ. Ταυτόχρονα, οι προσφεύγοντες υπέβαλαν αίτηση στο ΣΤΕ για κατεπείγουσα εκδίκαση της υπόθεσης, ενόψει της έναρξης της σχολικής χρονιάς, αλλά το ΣΤΕ απέρριψε την αίτηση αυτή. Περαιτέρω, η εκδίκαση της αιτήσεως ακυρώσεως (που εκκρεμούσε στο Γ΄ Τμήμα του ΣΤΕ) αναβλήθηκε κατ' επανάληψη. Κατά τους ισχυρισμούς της Ελληνικής Κυβέρνησης, η αναβολή δόθηκε διότι το Τμήμα ανέμενε την έκδοση από την Ολομέλεια του ΣΤΕ των αποφάσεων της επί αιτήσεων ακυρώσεως άλλων προσώπων (μεταξύ των οποίων, και της Μητρόπολης Πειραιώς) κατά του προγράμματος σπουδών του μαθήματος των θρησκευτικών για το σχολικό έτος 2016-2017. Τελικά εκδόθηκαν οι αποφάσεις 660/2018 και 926/2018 της Ολομέλειας, που έκαναν δεκτές τις τελευταίες αιτήσεις ακυρώσεως. Στη συνέχεια, η αίτηση ακυρώσεως των προσφευγόντων εισήχθη επίσης στην Ολομέλεια και προσδιορίσθηκε να συζητηθεί στις 21.9.2018, μαζί με άλλες δύο αιτήσεις ακυρώσεως κατά των ίδιων υπουργικών αποφάσεων, οι οποίες, όμως, περιείχαν λόγους αντίθετους προς εκείνους της αίτησης των προσφευγόντων. Στο μεταξύ, τον Ιανουάριο του 2018, οι προσφεύγοντες άσκησαν τις επίμαχες προσφυγές τους στο ΕΔΔΑ, με την οποία προέβαλαν παραβίαση των δικαιωμάτων τους κατά το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτόκολλου (ΠΠΠ) της ΕΣΔΑ [δικαίωμα των γονέων για εκπαίδευση των τέκνων τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους], σε σχέση με την προβλεπόμενη από την εγκύκλιο του 2015 υποχρέωση των γονέων για υποβολή υπεύθυνης δήλωσης ότι τα τέκνα τους δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι, προκειμένου αυτά να τύχουν απαλλαγής/εξαίρεσης από το μάθημα των θρησκευτικών.

Η Ελληνική Κυβέρνηση υποστήριξε ότι οι προσφυγές ήταν απαράδεκτες, κατά το άρθρο 35 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, διότι οι προσφεύγοντες είχαν παραλείψει να χρησιμοποιήσουν και να εξαντλήσουν τα εσωτερικά ένδικα βοηθήματα. Ειδικότερα, η Κυβέρνηση σημείωσε, μεταξύ άλλων, ότι οι προσφεύγοντες δεν είχαν ασκήσει αίτηση ακυρώσεως κατά της εγκυκλίου του 2015 ούτε είχαν καταθέσει αίτημα απαλλαγής των τέκνων τους από το μάθημα των θρησκευτικών και, περαιτέρω, αίτηση ακυρώσεως κατά της τυχόν απόρριψης τέτοιου αιτήματός τους, ενώ και η αίτηση ακυρώσεως που είχαν ασκήσει

ενώπιον του ΣΤΕ κατά του προγράμματος του μαθήματος των θρησκευτικών εξακολουθούσε να είναι εκκρεμής. Το ΕΔΔΑ απέρριψε την ως άνω ένσταση απαραδέκτου με το ακόλουθο σκεπτικό: (i) η αίτηση ακυρώσεως που είχαν ασκήσει οι προσφεύγοντες κατά των υπουργικών αποφάσεων έτους 2017 περί του προγράμματος του μαθήματος των θρησκευτικών, σε συνδυασμό με την απορριφθείσα αίτησή τους για κατεπείγουσα εκδίκαση του ενδίκου βοηθήματος, ήταν ένα αποτελεσματικό ένδικο βοήθημα, κατά την έννοια του άρθρου 35 παρ. 1 ΕΣΔΑ, αλλά οι συνεχείς αναβολές εκδίκασης της υπόθεσης από το ΣΤΕ, μέχρι και την 21.9.2018 (ήτοι μετά τη λήξη του σχολικού έτους 2017-2018) σε συνδυασμό με το ενδιαφέρον των προσφευγόντων για εξέτασή της πριν από την έναρξη του σχολικού έτους, κατέληξαν να στερήσουν εν πολλοίς από το ένδικο βοήθημα την αποτελεσματικότητά του και (ii) όσον αφορά την παράλειψη των προσφευγόντων να χρησιμοποιήσουν την προβλεπόμενη διαδικασία απαλλαγής και, στη συνέχεια, να καταθέσουν αίτηση ακυρώσεως, σε περίπτωση αρνητικής απάντησης της Διοίκησης, αυτό θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένδειξη ότι οι προσφεύγοντες (γονείς και τέκνα) ήταν πρόσωπα χωρίς θρησκευτικά πιστεύω ή ότι δεν ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι και, συνεπώς, η αντίστοιχη όψη του εγερθέντος από την Κυβέρνηση ζητήματος της μη εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων βοηθημάτων συνδέεται στενά με την ουσία της υπόθεσης και θα έπρεπε να εξεταστεί μαζί με το βάσιμο εκάστης προσφυγής.

Αναφορικά με το βάσιμο των προσφυγών, το ΕΔΔΑ διατύπωσε, μεταξύ άλλων, τις ακόλουθες κρίσεις: (α) το κύριο ζήτημα που εγείρεται, εν προκειμένω, αφορά στην υποχρέωση των γονέων να υποβάλουν υπεύθυνη δήλωση ότι τα τέκνα τους δεν είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι, (β) ενόψει των συνθηκών της υπόθεσης, το ζήτημα αυτό δεν συνδέεται άμεσα με εκείνο του περιεχομένου του μαθήματος των θρησκευτικών, (γ) το προβλεπόμενο από την εγκύκλιο του 2015 σύστημα απαλλαγής μαθητών από την υποχρέωση παρακολούθησης του μαθήματος των θρησκευτικών επιβάλλει ένα υπέρμετρο βάρος στους γονείς, λαμβανομένου υπόψη ότι δημιουργεί κίνδυνο αποκάλυψης ευαίσθητων πλευρών του ιδιωτικού βίου τους, αναγόμενων στην κατοχή ή μη ορισμένων θρησκευτικών πεποιθήσεων και (δ) ο ως άνω κίνδυνος είναι ικανός να αποτρέψει από την υποβολή δήλωσης/αιτήματος εξαίρεσης από το μάθημα, ιδίως σε μικρές και θρησκευτικά συμπαγείς

κοινωνίες, όπως εκείνες των νήσων Μήλου και Σίφνου. Βάσει (και) των προηγούμενων, το ΕΔΔΑ απέρριψε την προαναφερόμενη ένσταση απαραδέκτου και διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 2 του ΠΠΠ στην ΕΣΔΑ, ερμηνευόμενου υπό το φως του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ.

Η απόφαση του ΕΔΔΑ δημοσιεύθηκε στις 31.10.2019 και μνημονεύει ως ημερομηνία διάσκεψης την 24.9.2019. Ωστόσο, λίγες ημέρες νωρίτερα (συγκεκριμένα, στις 20.9.2019) δημοσιεύθηκε η απόφαση 1751/2019 του Ολομέλειας του ΣτΕ επί της αιτήσεως ακυρώσεως που είχαν ασκήσει οι προσφεύγοντες κατά των υπουργικών αποφάσεων του Ιουνίου 2017 περί του προγράμματος του μαθήματος των θρησκευτικών, με την οποία η δίκη κηρύχθηκε κατηργημένη, λόγω ακυρώσεως των επίμαχων υπουργικών αποφάσεων με τις αποφάσεις 1749/2019 και 1750/2019 της Ολομέλειας του ΣτΕ (που δημοσιεύθηκαν επίσης στις 20.9.2019). Στις τελευταίες αυτές αποφάσεις, με τις οποίες έγιναν δεκτές αιτήσεις ακυρώσεως άλλων προσώπων (που προέβαλαν λόγους ακυρώσεως με περιεχόμενο καταρχήν αντίθετο προς τους λόγους ακυρώσεως των αιτήσεων των προσφευγόντων, όσον αφορά το πρόγραμμα του μαθήματος) κρίθηκε ότι οι ετερόδοξοι (ήτοι οι Χριστιανοί που δεν είναι Ορθόδοξοι), αλλόθρησκοι ή άθεοι μαθητές “[...] απολαύοντες της θρησκευτικής ελευθερίας, η οποία κατοχυρώνεται ως απαραβίαστη με τη διάταξη της παρ. 1 του άρθρου 13 του Συντάγματος, έχουν ευθέως βάσει της συνταγματικής αυτής διατάξεως δικαίωμα πλήρους απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών, χωρίς καμία δυσμενή συνέπεια, εφ’ όσον οι γονείς τους, ή οι ίδιοι αν είναι ενήλικοι, υποβάλουν δήλωση ότι δεν επιθυμούν, για λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως, να παρακολουθήσουν τα τέκνα τους τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών που έχει το προεκτεθέν περιεχόμενο. Η δήλωση, εξάλλου, αυτή, που θα μπορούσε να έχει το εξής περιεχόμενο: «Λόγοι θρησκευτικής συνειδήσεως δεν επιτρέπουν τη συμμετοχή (μου ή του παιδιού μου) στο μάθημα των θρησκευτικών», δεν παραβιάζει τη διάταξη της παρ. 1 του άρθρου 13 του Συντάγματος [...]”. Η απόφαση του ΕΔΔΑ (η οποία δημοσιεύθηκε 40 ημέρες μετά από τις ανωτέρω αποφάσεις του ΣτΕ) δεν μνημονεύει τις αποφάσεις ΣτΕ Ολομ. 1749-1751/2019, τις οποίες φαίνεται να αγνοεί, αλλά, πάντως, κάνει πλείονες αναφορές στην αναβολή της υπόθεσης για τη δικάσιμο της 21.9.2018 της Ολομέλειας, από τις οποίες συνάγεται γνώση του ΕΔΔΑ για τη συζήτηση

ενώπιον του ΣΤΕ της αιτήσεως ακυρώσεως των προσφευγόντων κατά την τελευταία αυτή ημερομηνία.

Η σχέση μεταξύ του ΕΔΔΑ και του εθνικού δικαστή (και, δη, του ανώτατου) στηρίζεται στη θεμελιώδη αρχή της επικουρικότητας του συστήματος παροχής ένδικης προστασίας από το ΕΔΔΑ. Η αρχή αυτή διαπλάσθηκε από τη νομολογία του ΕΔΔΑ, συμπεριλήφθηκε στη Διακήρυξη του Brighton και τελεί υπό ένταξη στο προοίμιο της ΕΣΔΑ, μέσω του άρθρου 1 του 15ου Πρόσθετου Πρωτόκολλου. Σύμφωνα με την εν λόγω αρχή, η πρωταρχική ευθύνη προστασίας των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει η ΕΣΔΑ ανήκει στα κράτη μέλη, τα οποία, στο πλαίσιο αυτό, διαθέτουν καταρχήν κάποιο περιθώριο εκτίμησης, υποκείμενης στον έλεγχο του ΕΔΔΑ. Η αρχή της επικουρικότητας, κατά την ΕΣΔΑ, έχει λοιπόν διττό περιεχόμενο: αναφέρεται, αφενός, στο παραδεκτό της ατομικής προσφυγής στο ΕΔΔΑ και, αφετέρου, στο βάσιμο αυτής. Όσον αφορά το πρώτο ως άνω σκέλος της αρχής της επικουρικότητας, ήτοι εκείνο της “διαδικαστικής επικουρικότητας” το ΕΔΔΑ έχει, ειδικότερα, δεχθεί τα ακόλουθα: (α) συνιστά θεμελιώδη όψη του μηχανισμού προστασίας της ΕΣΔΑ ότι αυτός έχει επικουρικό χαρακτήρα έναντι των εθνικών συστημάτων διασφάλισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που κατοχυρώνει η ΕΣΔΑ, (β) το ΕΔΔΑ εποπτεύει τη συμμόρφωση των κρατών μελών προς τις υποχρεώσεις τους από την ΕΣΔΑ, χωρίς να τα υποκαθιστά στο ρόλο τους αυτό, (γ) η κατά το άρθρο 35 παρ. 1 της ΕΣΔΑ απαίτηση (ως προϋπόθεση του παραδεκτού της ατομικής προσφυγής στο ΕΔΔΑ) περί προηγούμενης εξάντλησης των εσωτερικών μέσων θεραπείας της προβαλλόμενης παράβασης στηρίζεται στην εκδοχή, η οποία αποτυπώνεται και στο σχετικό άρθρο 13 της ΕΣΔΑ, ύπαρξης προσβάσιμων και αποτελεσματικών μέσων θεραπείας στο εθνικό επίπεδο, (δ) ένα μέσο είναι αποτελεσματικό, εφόσον είναι ικανό να άρει άμεσα την αποδιδόμενη πλημμέλεια και προσφέρει εύλογη προοπτική επιτυχίας, δηλαδή δεν είναι εμφανώς μάταιο και καταδικασμένο σε απόρριψη, στην ουσία του, (ε) το εμπλεκόμενο κράτος μέλος απαλλάσσεται από την υποχρέωση λογοδοσίας ενώπιον του ΕΔΔΑ, αν δεν του δόθηκε προηγουμένως η δυνατότητα να αποκαταστήσει τα πράγματα, στο πλαίσιο της έννομης τάξης του, (στ) οι αιτιάσεις περί παραβίασης δικαιωμάτων κατά την ΕΣΔΑ πρέπει να προβάλλονται, έστω κατ’ ουσίαν, στα αρμόδια εθνικά όργανα, με τήρηση των προθεσμιών και λοιπών τυπικών προϋποθέσεων που

ορίζονται στο εθνικό δίκαιο, συναφώς δε, ο ενδιαφερόμενος πρέπει να έχει χρησιμοποιήσει κάθε διαδικαστική/δικονομική δυνατότητα που του παρέχει το εθνικό δίκαιο προκειμένου να αποτρέψει την προβαλλόμενη παραβίαση των δικαιωμάτων του. Για παράδειγμα, το ΕΔΔΑ έχει θεωρήσει (στην υπόθεση *Σιταρίδη*) ότι η προβολή ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας λόγου περί παραβίασης του τεκμηρίου αθωότητας, κατά το άρθρο 6 παρ. 2 της ΕΣΔΑ, σε υπόθεση τελωνειακής/φορολογικής παράβασης στην οποία ο διοικούμενος έχει ήδη απαλλαγεί αμετάκλητα από την οικεία ποινική κατηγορία, δεν περιέχει κατ' ουσίαν και αιτίαση για παραβίαση της αρχής *ne bis in idem*, με αποτέλεσμα να μην πληρούται, ως προς τη δεύτερη αυτή αιτίαση, η προϋπόθεση παραδεκτού περί εξάντλησης των εσωτερικών μέσων θεραπείας. Συνεπώς, η επίμαχη παράβαση που προβάλλεται με την προσφυγή ενώπιον του ΕΔΔΑ δεν αρκεί να είναι συναφής αλλά πρέπει, τουλάχιστον καταρχήν, να ταυτίζεται κατ' ουσίαν με παράπνομο το οποίο έχει παραδεκτως τεθεί υπόψη των αρμόδιων εθνικών οργάνων.

Η σημασία της τήρησης από το ΕΔΔΑ της αρχής της διαδικαστικής επικουρικότητας, ως ουσιώδους στοιχείου της βάσης του διαλόγου μεταξύ του ευρωπαϊκού και του εθνικού δικαστή, έχει επισημανθεί και στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ιδίως δε, στις αποφάσεις της επταμελούς σύνθεσης του Β' Τμήματος του Δικαστηρίου με τις οποίες κρίθηκαν αιτήσεις επανάληψης της διαδικασίας (εκδίκασης αιτήσεως αναιρέσεως), κατόπιν των καταδικαστικών αποφάσεων του ΕΔΔΑ στις υποθέσεις *Καπετάνιος και άλλοι* (βλ. ΣτΕ 1992-1993/2016) και *Σισμανίδης* (βλ. ΣτΕ 680/2017). Στο πλαίσιο αυτό, το ΣτΕ έθεσε επτά προϋποθέσεις για το βάσιμο της αίτησης επανάληψης, η πέμπτη από τις οποίες συνίσταται στο ότι *"[...] η απόφαση του ΕΔΔΑ, που αποδίδει σε όργανα της Ελληνικής Δημοκρατίας παράβαση μίας ή περισσότερων διατάξεων της ΕΣΔΑ, δεν είναι εμφανώς ελλιπής, ασαφής ή/και αυθαίρετη ως προς τη νόμιμη (ή/και την πραγματική) βάση της, λαμβανομένων υπόψη των κριτηρίων εκτίμησης που συνάγονται από την οικεία νομολογία του ίδιου του ΕΔΔΑ (και, ιδιαίτερα, της ευρείας σύνθεσής του) [...] της θεμελιώδους αρχής της (διαδικαστικής και ουσιαστικής) επικουρικότητας του ελέγχου του ΕΔΔΑ, καθώς και της συναφούς υποχρέωσής του για επαρκή αιτιολόγηση των αποφάσεών του, με τις οποίες διαπιστώνεται παράβαση της ΕΣΔΑ από κράτος μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης [...]".* Βάσει της

παραπάνω προϋπόθεσης, το Δικαστήριο έκρινε στην απόφαση 1993/2016 ότι έπασχε το σκεπτικό της καταδικαστικής απόφασης του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Νικολόπουλου* και απέρριψε ως αβάσιμη την αίτησή του για επανάληψη της διαδικασίας.

Λαμβάνοντας υπόψη τα προεκτεθέντα, η απόφαση *Παπαγεωργίου και άλλοι* του ΕΔΔΑ είναι ευάλωτη σε εύλογη κριτική όσον αφορά το σεβασμό της αρχής της διαδικαστικής επικουρικότητας, η οποία εφαρμόστηκε από το ΕΔΔΑ με έναν αρκετά θολό και μάλλον υπερβολικά “χαλαρό” τρόπο, για τις ακόλουθους λόγους:

(Α) Το ΕΔΔΑ δεν αντιμετώπισε (και, δη, με σαφή και επαρκή αιτιολογία) την ένσταση της Ελληνικής Κυβέρνησης ότι οι προσφεύγοντες είχαν παραλείψει να ασκήσουν αίτηση ακυρώσεως κατά της από 23.1.2015 εγκυκλίου του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, περί της διαδικασίας και δήλωσης εξαίρεσης από το μάθημα των θρησκευτικών.

(Β) Το ΕΔΔΑ θεώρησε ότι η αίτηση ακυρώσεως των προσφευγόντων στο ΣΤΕ ήταν καταρχήν ένα πρόσφορο ένδικο βοήθημα, που έπρεπε να εξαντληθεί, κατά την έννοια του άρθρου 35 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, το οποίο, όμως, είχε εν πολλοίς καταστεί αναποτελεσματικό, κατά το χρόνο άσκησης των προσφυγών στο ΕΔΔΑ, συνεπεία της παρόδου τριμήνου από την έναρξη του σχολικού έτους. Η εν λόγω κρίση του ΕΔΔΑ είναι ασαφής και ελλιπής ως προς την αιτιολογική βάση της. Πρώτον, υπονομεύεται από (και δεν είναι συνεκτική με) την περαιτέρω κρίση του ΕΔΔΑ ότι το ζήτημα της υποχρέωσης των γονέων να υποβάλουν υπεύθυνη δήλωση για την εξαίρεση των τέκνων τους από το μάθημα των θρησκευτικών δεν συνδέεται άμεσα με το ζήτημα του περιεχομένου του επίμαχου μαθήματος. Ειδικότερα, με την τελευταία αυτή (και ορθή) διαπίστωση γίνεται, εμμέσως πλην σαφώς, δεκτό ότι το παράπονο για την προβλεπόμενη διαδικασία και δήλωση εξαίρεσης διαφοροποιείται κατ’ ουσίαν (και, δη, ουσιωδώς) από το παράπονο για το πρόγραμμα του μαθήματος των θρησκευτικών. Πράγματι, το ζήτημα της νομιμότητας της διαδικασίας/δήλωσης εξαίρεσης από το μάθημα των θρησκευτικών είναι διακριτό από το ζήτημα της νομιμότητας του προγράμματος του μαθήματος και η μία κανονιστική ρύθμιση είναι αποσπαστή της άλλης.

(Γ) Η συνακόλουθη κρίση του ΕΔΔΑ ότι η αίτηση ακυρώσεως των προσφευγόντων είχε καταστεί αναποτελεσματική, λόγω της παρόδου ικανού

χρόνου από την έναρξη του σχολικού έτους 2017, δεν γίνεται ευχερώς αντιληπτή. Η προβληθείσα παραβίαση των δικαιωμάτων των προσφευγόντων κατά το άρθρο 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ ήταν διαρκής και όχι στιγμιαία, η δε διάρκεια ισχύος των επίμαχων υπουργικών αποφάσεων έβαινε πέραν του σχολικού έτους 2017-2018, όπως προκύπτει και από τις αποφάσεις ΣΤΕ Ολομ. 1749-1750/2019. Εξάλλου, οι εν λόγω αποφάσεις του ΣΤΕ αντιμετώπισαν, με (την προεκτεθείσα) παρένθετη σκέψη, το ζήτημα του περιεχομένου της δήλωσης εξαίρεσης και, δη, κατά τρόπο συμβατό με το σκεπτικό της απόφασης του ΕΔΔΑ και κατά τεκμήριο ικανοποιητικό για τους προσφεύγοντες, εφόσον η “υποδειχθείσα” από το ΣΤΕ δήλωση (ερειδόμενη σε γενική επίκληση λόγων αναγόμενων στη θρησκευτική συνείδηση) δεν οδήγηί σε άμεση ή έμμεση αποκάλυψη συγκεκριμένων θρησκευτικών πεποιθήσεων. Παρόλα αυτά και μολονότι ήταν γνωστή στο ΕΔΔΑ η εκδίκαση της υπόθεσης από το ΣΤΕ το Σεπτέμβριο του 2018, τα ως άνω στοιχεία δεν μνημονεύονται στην απόφαση του ΕΔΔΑ και δεν προκύπτει ότι ελήφθησαν υπόψη.

(Δ) Τέλος, είναι ιδιαίτερα αδύναμο (και, εν τέλει, μη πειστικό) το επιχείρημα των προσφευγόντων, το οποίο υιοθέτησε και το ΕΔΔΑ, ότι αυτοί φοβούνταν να υποβάλουν την προβλεπόμενη δήλωση εξαίρεσης, λόγω του κινδύνου (αποκάλυψης ότι δεν ήταν Χριστιανοί Ορθόδοξοι και, συνακόλουθα) στιγματισμού τους στην (μικρής εμβέλειας) τοπική κοινωνία, στην οποία η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν Χριστιανοί Ορθόδοξοι. Πρώτον, οι προσφεύγοντες είχαν τη δυνατότητα να υποβάλουν αίτημα απαλλαγής των τέκνων τους χωρίς, πάντως, να αποκαλύψουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους (όπως “υπέδειξε” τελικά και η Ολομέλεια του ΣΤΕ), αφού, άλλωστε, αυτό ήθελαν, προκειμένου να μην εκτεθούν στον προαναφερόμενο κίνδυνο, και, στη συνέχεια, σε περίπτωση απόρριψης του αιτήματός τους, να καταθέσουν αίτηση ακυρώσεως. Δεύτερον, θα μπορούσαν να υποβάλουν το παραπάνω αίτημα στην κεντρική υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας, επικαλούμενοι ακριβώς τον ανωτέρω κίνδυνο που θεωρούσαν ότι διέτρεχαν στη μικρή κοινωνία όπου ζούσαν. Τρίτον, οι προσφεύγοντες δεν ζήτησαν ανωνυμοποίηση των στοιχείων τους ούτε στο Συμβούλιο της Επικρατείας αλλά ούτε και στο ΕΔΔΑ (στην απόφαση του οποίου αναφέρονται πλήρως τα στοιχεία τους καθώς και οι ισχυρισμοί τους για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους) με αποτέλεσμα, ενόψει και της ευρείας δημοσιότητας, μέσω της

προσβασιμότητας στο διαδίκτυο, των αποφάσεων του ΕΔΔΑ, ο προαναφερόμενος κίνδυνος που επικαλέσθηκαν να γεννάται πλέον από την απόφαση του ΕΔΔΑ που δέχθηκε την προσφυγή τους.

Συμπερασματικά, στη συγκεκριμένη υπόθεση, δεν υπήρξε ο καταρχήν αναγκαίος “διάλογος” μεταξύ του εθνικού δικαστή και του ΕΔΔΑ, το οποίο, αφενός, δεν ανέμεινε και δεν έλαβε υπόψη του την (προηγηθείσα) κρίση της Ολομέλειας του ΣΤΕ επί της σχετικής αιτήσεως ακυρώσεως των προσφευγόντων και, αφετέρου, απέρριψε με ανεπαρκές, κατά τη γνώμη μου, σκεπτικό (ερειδόμενο, μάλιστα, εν μέρει σε συγχώνευση/σύγχυση του παραδεκτού και του βασίμου των προσφυγών) την ένσταση της Ελληνικής Κυβέρνησης για παράλειψη χρήσης και εξάντλησης από τους προσφεύγοντες των εσωτερικών μέσων θεραπείας. Πρόκειται για προβληματική προσέγγιση και εφαρμογή της αρχής της διαδικαστικής επικουρικότητας, η οποία φαίνεται να κινείται εκτός του πνεύματος του συστήματος παροχής ένδικης προστασίας με βάση την ΕΣΔΑ.

Ιανουάριος 2020

*Ι. Δημητρακόπουλος
Πάρεδρος Συμβουλίου της Επικρατείας*